THE SİGNİFİCANCE OF THE CAUCASUS CROSSİNGS FOR THE TURKS

KAFKAS GEÇİTLERİNİN TÜRKLER AÇISINDAN ÖNEMİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

კავკასიის გადასასვლელების მნიშვნელობა თურქებისთვის[1]

AYŞE AYÇİÇEK

PhD student of History/19 Mayis University, Samsun, 55200, Turkey,
0545 453 3244, aycicek.ayse.omu@gmail.com,
ORCID: 0000-0002-7308-1695

Abstract. For centuries, the mountain passes of the Caucasus have served as a natural conduit for the region's connectivity, facilitating interactions and exchanges politically, culturally, and commercially among various nations. The Caucasian passes have played a crucial role in Turkish history acting as bridges for trade and cultural transmission. These passages are significant in terms of dividing Asia-Europe, South-North, Turks-Slaves, and Islam-Christianity. The Caucasus passes facilitated contacts and cultural exchanges between the Eurasian steppe peoples and the population of the Middle East. Initially, Turkish communities inhabited the mountainous regions of the Caucasus to provide pastures for large herds of animals on the steep slopes. Eventually, they expanded their presence to both sides of the passes, considering these regions as their new homeland. Passes such as Daryal-Derbend became vital bridges for the Cimmerian-Scythian-Hun and other Turkish nations to migrate Anatolia, for the expansion of trade. Furthermore, the trade conducted through the passes significantly influenced the development of historical events. Traders from distant countries traveling to the Caucasus or Anatolia had to utilize important passes such as Derbend and Daryal.

Key Words: Turks; Caucasus; Derbend; Daryal.

AYŞE AYÇİÇEK

Tarih Doktora Öğrencisi, 19 Mayıs Üniversitesi, Samsun, 55200, Türkiye,
0545 453 3244, aycicek.ayse.omu@gmail.com,
ORCID: 0000-0002-7308-1695

Özet. Antik çağlardan itibaren Kafkasya'nın dağ geçitleri, bölgenin doğal bağlantı yolları olarak pek çok milletin siyasi, kültürel, ticari pek çok açıdan birbirleri ile olan etkileşiminde aracı olarak hizmet etmiştir. Ticaretin tesis edilmesinde ve kültürlerin aktarımında köprü konumundaki Kafkas geçitleri, özellikle Türk tarihinde önemli bir yere sahiptir. Geçitler, Asya ile Avrupa'yı, Güney ile Kuzeyi, Türkler ile Slavları, Müslümanlık ile Hristiyanlığı birbirinden ayırması bakımından önemlidir. Avrasya bozkır halkları ile Orta Doğu nüfusu arasındaki temas ve kültürel alışveriş de Kafkasya geçitleri üzerinden sağlanıyordu. Başlangıçta Kafkasya'nın dağlık bölgelerinde, sarp yamaçlarda geniş hayvan sürülerine otlaklar bulmak amacı ile yayla hayatını sürdüren Türk

[1] სტატია მოხსენების სახით წაკითხულ იქნა 2021 წელს გორის სახელმწიფო სასწავლო უნივერსიტეტის მეთოთხმეტე საერთაშორისო სამეცნიერო კონფერენციაზე - „განათლება, მეცნიერება, ინოვაციები: მსოფლიო და საქართველო". სტატია წარმოადგენს წარგენილი მოხსენების გაფართოებულ ვერსიას.

toplulukları daha sonra geçitlerin her iki yakasındaki önemli bölgelere sızmayı başarmakla beraber, bu bölgelere yeni yurt gözü ile bakmaya başlamıştır. Daryal-Derbent gibi küçüklü büyüklü geçitler, Kimmer-İskit-Hun ve diğer Türk milletlerinin dalgalar halinde Anadolu'ya gelmesine, Türklerin Karadeniz'e açılmasına ve ticaretin yaygınlaşmasında çok önemli bir köprü olmuştur. Geçitlerin tarihi olayların gelişimine damga vuran bir bu yönü ise, ticaretin geçitler vasıtası ile sağlanması olmuştur. Uzak ülkelerden Kafkasya'ya veya Anadolu'ya gelen tüccarlar Derbent ve Daryal gibi önem arz eden geçitleri kullanmak zorundaydı.

Anahtar Kelimeler: Türkler; Kafkasya; Derbent; Daryal.

აიშე აიჩიჩექი

ისტორიის დოქტორანტი, 19 მაისის უნივერსიტეტი, სამსუნი, 55200, თურქეთი,
0545 453 3244, aycicek.ayse.omu@gmail.com,
ORCID: 0000-0002-7308-1695

აბსტრაქტი. უძველესი დროიდან მოყოლებული, კავკასიის უღელტეხილები, როგორც რეგიონის ბუნებრივი დამაკავშირებელი გზები, ხალხს შორის ურთიერთობაში იყო ერთგვარი დამაკავშირებელი რგოლი პოლიტიკის, კულტურის და კომერციის მხრივ. თურქეთის ისტორიაში მნიშვნელოვანი ადგილი უკავია კავკასიურ გადასასვლელებს, რომლებიც, ასევე, წარმოადგენენ ხიდებს სავაჭრო ურთიერთობების დამყარებისა და კულტურათაშორის ურთიერთობის საქმეში. უღელტეხილები მნიშვნელოვანია აზიისა და ევროპის, სამხრეთისა და ჩრდილოეთის, თურქებისა და სლავების, ისლამისა და ქრისტიანობის გამიჯვნის თვალსაზრისით. ევრაზიის სტეპების ხალხებსა და ახლო აღმოსავლეთის მოსახლეობას შორის კონტაქტი და კულტურული გაცვლა ასევე უზრუნველყოფილი იყო კავკასიის გადასასვლელებით. თურქულმა საზოგადოებებმა, რომლებიც თავდაპირველად ცხოვრობდნენ კავკასიის მთიან რაიონებში ციცაბო ფერდობებზე, მოგვიანებით, საძოვრების ძიებაში შეძლეს უღელტეხილების ორივე მხარის მნიშვნელოვან რეგიონებში შეღწევა და დაიწყეს ამ რეგიონებში დამკვიდრება. მცირე და დიდი გადასასვლელები, როგორიცაა დარიალ-დერბენდი, მეტად მნიშვნელოვანი ხიდი იყო კიმერიელ-სკვით-ჰუნ და სხვა თურქი ხალხებისთვის, რომლებმაც ეტაპობრივად შეაღწიეს ანატოლიაში, შავ ზღვაზე გასასვლელად და ვაჭრობის გასაფართოებლად. უღელტეხილების კიდევ ერთი მნიშვნელობა, რომელიც გამოიკვეთა ისტორიული მოვლენების განვითარებისას, იყო გადასასვლელებით ვაჭრობის უზრუნველყოფა. შორეული ქვეყნებიდან კავკასიაში ან ანატოლიაში ჩასულ ვაჭრებს უწევდათ ისეთი მნიშვნელოვანი უღელტეხილების გამოყენება, როგორიცაა დერბენდი და დარიალი.

საკვანძო სიტყვები: თურქები; კავკასია; დერბენდი; დარიალი.

შესავალი

აზიისა და ევროპის გზაჯვარედინზე მდებარე კავკასია ისტორიის ყველა პერიოდში სხვადასხვა ერისთვის მნიშვნელოვან ადგილს წარმოადგენდა. იგი მასპინძლობდა სხვადასხვა საზოგადოებას, რომელთა მიზნებიდან გამომდინარე ამ არეალში ხდებოდა ომები, ვითარდებოდა სავაჭრო ურთიერთობები კომერციულ საქმიანობას და ა.შ. გარდა კავკასიის უღელტეხილები დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა ყველა საზოგადოებისთვის, რადგან მათი ადგილი და მნიშვნელობა უდავოდ ძალიან ღირებული იყო. აღნიშნულ გადასასვლელებს განსაკუთრებული მნიშვნელობა აქვთ, ასევე, თურქეთის ისტორიის თვალსაზრისით. კავკასიის უღელტეხილების დამაკავშირებელი და გამაერთიანებელი

თავისებურებების წყალობით, საზოგადოებათაშორისი ვაჭრობის უზრუნველყოფამ, კულტურულმა ურთიერთობებმა, სოციალური კომუნიკაციების დამყარებამ, პოლიტიკური მოვლენებისა და მიგრაციების გაჩენამ, გარკვეულწილად ისტორიას მიმართულება მისცეს და კიდევ უფრო მნიშვნელოვანი გახადეს კავკასია, როგორც რეგიონი. განსაკუთრებით დარიალისა და დერბენდის უღელტეხილები აკავშირებდნენ ჩრდილოეთ კავკასიას სამხრეთ კავკასიასთან მთელი ისტორიის მანძილზე, რამაც გადამწყვეტი როლი ითამაშა მიგრაციების თვალსაზრისით კასპიის ზღვის მიმდებარე ტერიტორიებზე. კავკასიურ უღელტეხილები მნიშვნელოვან როლს თამაშობდნენ სკვითების, სარმატების, ჰუნების, ავარებისა და საბირელი თურქების ანატოლიაში ტალღებად შემოსვლის პერიოდში, რაც კიმერიელთა მიგრაციებით დაიწყო.

მეთოდი

კავკასიისა და თურქეთის ისტორიისთვის უაღრესად მნიშვნელოვანი კავკასიის უღელტეხილების როლის და ადგილის შესასწავლად მეტად მნიშვნელოვანია როგორც ქართულ, თურქულ, რუსულ და ინგლისურ ენებზე შექმნილი სამეცნიერო ნაშრომები. წინამდებარე სტატია მომზადებულია საკითხთან დაკავშირებული სამეცნიერო ნაშრომების შესწავლის, შეფასების და საერთო დასკვნის საფუძველზე.

მსჯელობა

მაშინაც კი, როცა ითვლებოდა, რომ სამყარო სამი კონტინენტისგან შედგებოდა, კავკასია მნიშვნელოვანი გადაკვეთის წერტილი იყო აზიასა და ევროპას შორის (Companjen-Maracz-Versteegh, 2010: 13) შავი ზღვის ჩრდილოეთ ნაწილში მდებარე დაბლობები იყო ბუფერული ზონა, რომელიც აკავშირებდა ორ კონტინენტს. დღეს ცნობილია, რომ მსოფლიო უფრო დიდ ტერიტორიას იკავებს, მიუხედავად ამისა კავკასია მაინც ინარჩუნებს ორ კონტინენტს შორის მაკავშირებლის ფუნქციას. ამ მიზეზით კავკასია უძველესი დროიდან მასპინძლობდა მრავალ ხალხს. ინდოევროპული, ირანული და თურანული წარმოშობის ხალხები გარკვეული პერიოდის განმავლობაში სახლდებოდნენ კავკასიის მიწებზე. ამ ხალხებიდან ერთ-ერთი თურქები იყვნენ (Tellioğlu, 2017: 558).[2]

კავკასია მდებარეობს კონტინენტებს შორის ყველაზე მნიშვნელოვან ხაზზე ტრანსპორტირების უზრუნველსაყოფის თვალსაზრისით; რუსეთის რეგიონიდან ხმელთაშუა ზღვისკენ და ახლო აღმოსავლეთიდან სპარსეთის ყურისკენ მიმავალი სატრანზიტო გზა მიმზიდველს ხდის კავკასიის მდებარეობას (თოფჩიშვილი, 2007: 8; Марковин-Мунчаев, 2003: 213; Grigoriantz, 1999: 16; Mert, 2004: 16).

კავკასიამ დიდი გავლენა მოახდინა საზოგადოებების ისტორიის მანძილზე მისი დამაკავშირებელი, გამაერთიანებელი და შეუცვლელი გადასვლებით. ამ მიზეზით ვაჭრობა, სოციალური და კულტურული ურთიერთქმედება, პოლიტიკური სტრუქტურები და მიგრაციები, რომლებმაც შეცვალეს ისტორიის ბედი კავკასიაში, განხორციელდა კავკასიის გადასასვლელებით (Özgül-Ceylan, 2017: 30).

საკმაოდ მაღალია კავკასიის სტრატეგიული მნიშვნელობის წილი კაცობრიობის ისტორიაში. იმ ფაქტმა, რომ კავკასიონი აბრეშუმისა და ბეწვეულის გზებს შორის მდებარეობს, ეს რეგიონი ბევრად უფრო ღირებული გახადა. მეორე მხრივ, კავკასიაში სხვადასხვა კულტურის კვალი გვხვდება, რადგან უძველესი დროიდან იგი მრავალი

[2] ასევე აღსანიშნავია, რომ კავკასია წარმოადგენს მრავალი ერის საცხოვრისს. იხ. 1970; 2; Kılıç, 2015: 689; Ceylan, 2009: 109). კავკასია კონტინენტების ერთმანეთთან დამაკავშირებელ მნიშვნელოვან მაგისტრალზე მდებარეობს. კავკასია მიმზიდველია, როგოც სატრანზიტო ტერიტორია რუსეთიდან ხმელთაშუა ზღვისკენ მიმავალ გზასა და ახლო აღმოსავლეთიდან სპარსეთის ყურისკენ მიმავალ გზაზე. იხ. (Grigoriantz, 1999: 16; Mert, 2004: 16).

ცივილიზაციის სამშობლო იყო. ბრძოლა დიდი სახელმწიფოების გავლენისთვის რეგიონში, რომელიც ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი გარდამავალი წერტილია აღმოსავლეთსა და დასავლეთს შორის, დღესაც გრძელდება. ბევრი თემი ცდილობდა სიტყვის თქმას კავკასიაში, დაწყებული რუსები ცდილობდნენ თერგის გავლით თბილ ზღვებამდე მისვლას; ოსმალები ცდილობდნენ თავიანთი გავლენის გაზრდას რეგიონში ვოლგა-დონის მდინარეების გაერთიანებით; ირანი ცდილობდა ძალაუფლების მოპოვებას კასპიის აუზში და ამერიკელები ცდილობენ გააკონტროლონ ევრაზიის ენერგოხაზები. მიუხედავად იმისა, რომ ისტორიის მანძილზე კავკასია მრავალი სახელმწიფოსა და საზოგადოების სამყოფელი იყო, უნდა აღინიშნოს, რომ დიდი სახელმწიფო არ არსებობდა, განსაკუთრებით ჩრდილოეთ კავკასიაში. ვინაიდან ეს რეგიონი განლაგებულია მთავარ მიგრაციულ მარშრუტებზე, არის დიდი მასების სატრანზიტო ტერიტორია, ამას ხელი უნდა შეეშალა ძლიერი სახელმწიფოს წარმოქმნისთვის. იდილსა (ვოლგა) და ურალს შორის მარშრუტს ყველაზე ხშირად თურქები იყენებდნენ დასავლეთში მიგრაციისათვის. მეორე მხრივ, რეგიონში მრავალი მცირე ტომის არსებობამ ყურადღება პირველი ხანებიდან მიიპყრო (Tellioğlu, 2017: 560-561; Aydın, 2005: 1 vd.; Yeşilot, 2005: 1 vd.; Demirağ-Karayeli, 2006: 1 vd.; Demirtepe, 2008; 1 vd.; Kasım, 2009: 1 vd.).

უძველესი დროიდან კავკასიის მთის უღელტეხილები, როგორც რეგიონის ბუნებრივი დამაკავშირებელი გზები, იყო შუამავალი ხალხებს შორის პოლიტიკურ, კულტურულ და სავაჭრო ასპექტებში. ამ გადასასვლელებს დიდი მნიშვნელობა აქვს განსაკუთრებით სამხედრო და სტრატეგიული თვალსაზრისით (თოფჩიშვილი, 2007: 8; Tuallegov, 2018: 16).[3] ამ მიზეზით მთებისა და ვაკეების დამაკავშირებელი უღელტეხილები განსაკუთრებულ ადგილს იკავებს სახელმწიფოებისა და ხალხების ცხოვრებაში. განსაკუთრებით მნიშვნელოვანი ადგილი უჭირავს თურქეთის ისტორიაში კავკასიის გადასასვლელებს, რომლებიც ხიდებს წარმოადგენენ ვაჭრობის დამყარებისა და კულტურების გადაცემის საქმეში. მთის უღელტეხილების ზოგადი გეოგრაფიული შეფასებით ცხადია, რომ მათ დიდი სტრატეგიული და ეკონომიკური მნიშვნელობა აქვთ. ამიტომაც გადასასვლელები საუკუნეების მანძილზე ევროპასა და აზიას შორის მისაღწევ მიზნებს შორის იყო. დერბენდისა და დარიალის უღელტეხილები, რომლებიც ორი ბუნებრივი გადასასვლელია კავკასიის რეგიონში, ისტორიის მანძილზე აკავშირებდა ჩრდილოეთ კავკასიასა და სამხრეთ კავკასიას (Sapmaz, 2007: 21-22). კასპიის ზღვის გასწვრივ გადაჭიმული დერეფანი უზრუნველყოფდა გზას ევრაზიის სტეპებიდან სამხრეთ კავკასიისა და ახლო აღმოსავლეთისკენ მიმავალ მარშრუტებზე (ავდალიანი, 2019: 73; ჩიქოვანი, 2006: 4; İlhan, 1999: 11). გარდა ამისა, ამ ადგილს აქ გამვლელი საზოგადოებები ტომთა კარიბჭეს უწოდებდნენ. ამ უღელტეხილებმა, რომლებსაც აქვთ დამაკავშირებელი და გამაერთიანებელი ნიშნები რელიეფის მიხედვით, დიდწილად განსაზღვრა ისტორიის მსვლელობა (Özgül-Ceylan, 2017: 24-30).[4] მართალია, კავკასიის მთათა სისტემა გაუვალია, ვინაიდან დიდი კავკასიონის ცენტრალური ნაწილის მთავარი მწვერვალები მუდმივად თოვლით არის დაფარული, მაგრამ ამ უღელტეხილების წყალობით მისი გადაკვეთა შესაძლებელი ხდება. ეს გადასასვლელები მნიშვნელოვანი იყო, როგორც უძველესი დროიდან კავკასიაში მცხოვრებ და ამ მხარეში შემოსულ ეთნიკურ ჯგუფებს შორის კომუნიკაციის საშუალება. ამ მიზეზით, ეს მთები არასოდეს ყოფილა გადაულახავი დაბრკოლება (თოფჩიშვილი, 2018: 233; თოფჩიშვილი, 2007: 8).

დარიალ-დერბენდი, მამისონი (ჩეჩნეთის რეგიონსა და საქართველოს შორის) და სხვა მცირე და დიდი გადასასვლელები იყო ძალზე მნიშვნელოვანი ხიდი კავკასიის ადრეული

[3] კავკასიური უღელტეხილების მნიშვნელობის შესახებ იხ. (ხარაძე, 2003: 151 vd.).
[4] მისი მნიშვნელობის შესახებ საზოგადოებების გარდამავალ პერიოდში იხ. (მუსხელიშვილი, 1977: 139).

კულტურების სამხრეთ რუსეთში გავრცელებისათვის, ანატოლიის სტეპებში კიმერიელთა ტალღებად მიგრაციის და ვაჭრობის განვითარებისათვის. დარიალისა და დერბენტის გადასასვლელები უძველესი დროიდან სოციოლოგიურ და პოლიტიკურ ასპექტებში ძალიან მნიშვნელოვან როლს ასრულებდნენ ისტორიაში, აზია-ანატოლია-მესოპოტამიას ან ძველ აღმოსავლეთსა და ძველ დასავლეთს შორის. ამ მნიშვნელობის გამო, დარიალი და დერბენტი კვლავ იმ ელემენტების სათავეშია, რომელიც რუსეთს კავკასიაში თავისი ყოფილი გავლენის აღსადგენად ჭირდება (Özgül-Ceylan, 2017: 44).[5]

დერბენდის უღელტეხილი, რომელიც მდებარეობს კასპიის ზღვასა და კავკასიონის მთებს შორის, ერთადერთი უღელტეხილია აღმოსავლეთ კავკასიაში, რომლის გადაკვეთაც შესაძლებელია ჩრდილოეთიდან სამხრეთისაკენ, რაც მნიშვნელობას მატებს რეგიონისთვის. ქალაქი დერბენტი მდებარეობს ამ გადასასვლელის ყველაზე ვიწრო წერტილში, სადაც შესაძლებელია მოგზაურობა დაღესტნის რეგიონიდან აზერბაიჯანში (Saydam, 1997: 15; Bi, 2007: 105). არაბული წყაროები, რომლებიც ახსენებენ ქალაქ დერბენდს, აღნიშნავენ, რომ სპარსელები იყენებდნენ სახელს „დერბენტი "დახურული კარიბჭის, კარიბჭის, სასაზღვრო პუნქტის" მნიშვნელობით. გარდა ამისა, მათ ეწოდებოდათ ბაბულებვაბი (Bâbülebvâb) და ბაბულჰადიდი (Bâbülhadîd) (რკინის კარიბჭე/demir kapı) რაც არაბულად ნიშნავს "კარს, კარიბჭეს, პოლიციის განყოფილებას". არაბთა დაპყრობამდე რეგიონის ჩრდილოეთ ნაწილებში დასახლებული თურქები ამ ადგილს იყენებდნენ როგორც "თემურ კაპიგ/დემურ კაპუ" (Temür Kapıg/Demür Kapu). ოსმალეთის დროს მათ დერბენტს ან რკინის კარიბჭეს უწოდებდნენ. ეს ადგილი სომხურ წყაროებში „ჩორად" მოიხსენიება (Aliyev, 1994: 164).[6] დერბენდის უღელტეხილი, რომელიც ცნობილია მრავალი სახელით, ისტორიული წერილობითი წყაროების გარდა, მრავალ არქეოლოგიურ მასალებშიც ფიგურირებს (Гаджиев, 2015: 6). ასი ჯარისკაცი გვერდიგვერდ რომ დადგეს ქალაქ დერბენტის შესასვლელთან, რომელიც მდებარეობს დერბენდის გადასასვლელის ყველაზე ვიწრო ნაწილში, ათასობით ადამიანი ვერ გაივლის (Aliev, 1994: 164-166). დერბენტის უღელტეხილი, რომელიც არის მთავარი კარიბჭე ევრაზიის სტეპებიდან კავკასიაში და ცნობილია, როგორც გამოჩენილი მსოფლიო საფორტიფიკაციო ძეგლი კავკასიაში, იყო გზა ისეთი ტომების გავრცელებისა, როგორიცაა სარმატები, ჰუნები, ავარები, საბირები, კიმერიელები და სკვითები. სასანიდების დროს, უსაფრთხოების ზომების მისაღებად, აშენდა გრძელი კედლები მიგრანტთა ტალღის ან ჩრდილოეთიდან საფრთხის თავიდან ასარიდებლად.[7]

კიდევ ერთი მნიშვნელოვანი მახასიათებელი, ძვ.წ I ათასწლეულიდან დერბენდის უღელტეხილის გავლით კიმერიულ-სკვითურმა და სარმატულმა ტომებმა, რომლებსაც ევრაზიელ მომთაბარეებს უწოდებენ, ამ უღელტეხილების გავლით გავრცელდნენ ანატოლიის სიღრმეში. მათ გადაკვეთეს მაღალი კავკასიონის ქედი, დაამარცხეს ურარტუელები, აღმოსავლეთ ანატოლიის დიდი სახელმწიფო, ისევე როგორც რკინის ხანის სახელმწიფოები ცენტრალურ ანატოლიაში, როგორიცაა ფრიგია და ლიდია, და შეცვალეს ანატოლიის პოლიტიკური სტრუქტურა (Junge, 1939: 3 vd). კიმერიულ-სკვითური ტომები, განსაკუთრებით VIII-VII საუკუნეების შემდეგ მოვიდნენ შავი ზღვის ჩრდილოეთიდან და

[5] თბილ ზღვებსა და ჩრდილოეთ სტეპებს შორის ჩრდილოეთ-სამხრეთის ხაზის გასწვრივ გადასვლა განხორციელდა კავკასიის წყალობით. კავკასიის გეოგრაფიული მდებარეობა იყო საკვანძო რეგიონი ვაჭრობისა და ტრანსპორტირებისთვის. იხ. (Açma-Yenişen, 2013: 132). ის, რომ აბრეშუმის და ბეწვის გზის ერთი განშტოება ასევე გადის კავკასიონზე, რეგიონს უფრო მიმზიდველს ხდის. იხ. (Saray, 1988: 7-9).

[6] დერბენტის კასპიის კარი, ალბანთა კარი (აზერბაიჯანის კარი), ზღვის კარი, ჰორას (ჯორა) კარიბჭე. აღნიშნულ გადასასვლეს სხვადასხვა სახელები აქვს. მაგ. ცური (სულ), დერბენტი (ციხის კარი, ამბის კარი), ბაბ-ალ-აბ-ვაბი თემირ-კაფუ (რკინის კარი), იხ. (Ахмедов, 2015: 63; Марковин-Мунчаев, *Северный Кавказ,* 2003: 213).

[7] კიმერიელთა და სკვითების მიგრაციებზე იხ. (Tarhan, 2002: 598-611). სასანიდების ცნობილი სიმაგრეების შესახებ იხ. (Кудрявцев, 2015: 179).

ჩრდილოეთ კავკასიისა და დერბენდის მცირე და დიდი გადასასვლელების გადაკვეთით სამხრეთ კავკასიისკენ გაემართნენ. მიდიის სახელმწიფოს მიწებზე დასახლების შემდეგ, მათ მოახერხეს ასურულ, ურარტულ და სპარსულ წყაროებში სხვადასხვა სახელწოდებით შესვლა. მას შემდეგ, რაც კიმერიულ-სკვითური ტომები კავკასიაში მოვიდნენ, კიდევ ერთხელ იკვეთება ტომთა მიგრაციის დროს დერბენტის მნიშვნელობა, განსაკუთრებით ჰუნების მიგრაციისას. ამგვარად, დერბენტისა და მისი შემოგარენის შევსება ადრეული თურქული ტომების მიგრაციებით, გაგრძელდა ჰუნების მიგრაციის შემდეგაც. კიდევ ერთი თურქული ტომი, რომელიც დასახლდა დერბენდში ძვ.წ 515 წლის შემდეგ, იყო საბირები. მიგრაცია, რომელიც დაიწყო კიმერიელებით და სკვითებით და გაგრძელდა ჰუნებით, ავარებითა და საბირებით (Özgül-Ceylan, 2017: 41-43).[8]

ძვ.წ. აღ. II საუკუნის დასაწყისიდან VIII საუკუნემდე ყირიმის რეგიონის ცენტრთან, შავი ზღვის ჩრდილოეთით მცხოვრები კიმერიელები და მათი მიმდევარი სკვითური ტომები პირველად მცირე აზიაში ნახეს, როცა კავკასიაში დარიალისა და დერბენტის უღელტეხილები გადაკვეთეს (Mordtmann, 1870: 49-51; Junge, 1939: s. 4 vd). ქართველი ტომები ცდილობდნენ ამ საფრთხის თავიდან ასაცილებლად დერბენტის უღელტეხილის წინ შეკრებას და თავის დაცვას, მაგრამ მათ დაშლა მოუწიათ (Tellioğlu, 2015: 87). სკვითებმა, რომლებიც გამუდმებით მიჰყვებოდნენ კიმერიელებს, დაიწყეს ტალღებად გავრცელება აზერბაიჯანსა და წინა აზიაში დერბენდის/რკინის კარიბჭის გავლით, კასპიის ზღვის სანაპიროს გაყოლებით, აღმოსავლეთიდან კავკასიონის გავლით (Sulimirski, 1954: 289; Rice, 1957: 25 vd). კიმერიელ-სკვითების თავდასხმამ,[9] რომელმაც გაანადგურა ურარტუს სახელმწიფო აღმოსავლეთში, ფრიგიის სახელმწიფო ცენტრალურ ანატოლიაში და ლიდია, დასავლეთ ანატოლიის დიდი პოლიტიკური ძალა. კიმერიელებმა, რომლებსაც სკვითების ზეწოლის შედეგად მოუწიათ სამშობლოს დატოვება და დასავლეთში გადასახლება (Herodotos, 1973: 26) ძვ.წ VIII საუკუნის მიწურულს აღმოსავლეთ კავკასიის უღელტეხილების გადაკვეთით დღევანდელ საქართველოს ტერიტორიაზე შეაღწიეს (ითონიშვილი, 2002: 41). კიმერიელებმა აქ ჩამოსვლის შემდეგ შეიცვალა ისტორიის მიმდინარეობა. შედეგად მან გამოიწვია კოლხეთის სამეფოს დაშლა, რომელიც დომინირებდა შავი ზღვის სანაპირო ზოლზე. ამ სიტუაციით დაზარალებულმა ქართველებმა გამოსავალი მთიან რაიონებში გაქცევაში იპოვეს (Tellioğlu, 2005: 239; Minns, 1970: 188). ლანგი აღწერს, კიმერიელები, რომლებიც მან მოიხსენია, როგორც დამპყრობლები ჩრდილოეთ კავკასიის სტეპებიდან, კოლხეთში მოვიდნენ აზოვის ზღვის მხრიდან, დარიალის უღელტეხილის გავლით, ყაზბეგის მთებიდან კასპიის ზღვის დასავლეთ სანაპირომდე. კიმერიელებმა გაიარეს დერბენტი და ბაქოს გავლით ეშვებიან ქვედა ნაწილებისკენ. კავკასიაში კიმერიელებისა და სკვითების არსებობა დასტურდება თრიალეთის, აფხაზეთისა და მცხეთის რაიონის სამთავროს სამარხებში აღმოჩენილი სკვითური სამარხებით და მათში აღმოჩენილი არქეოლოგიური მასალა რეგიონში თურქების არსებობის მტკიცებულებაა (Lang, 1997: 65-66).

თურქულმა თემებმა (კიმერიელები-სკვითები-სარმატები-ჰუნები და ა.შ.), რომლებიც თავდაპირველად ჩამოსახლდნენ კავკასიის მთიან რაიონებში ციცაბო ფერდობებზე ცხოველთა დიდი ნახირისთვის საძოვრების მოსაძებნად, მოგვიანებით შეძლეს უღელტეხილების ორივე მხარეს არსებულ მნიშვნელოვან რეგიონებში შეღწევა და დაიწყეს დამკვიდრება ამ რეგიონებში. უღელტეხილების ირგვლივ აღმოჩენილი კიმერიულ-

[8] ის ფაქტი, რომ დერბენტის კარი ეწოდა ჰუნთა უღელტეხილს, მიუთითებს რეგიონში ჰუნების პოლიტიკური ძალაუფლების მასშტაბებზე. იხ. (გოილაძე, 2008: 69; Dostiyev, 2002: 1468-1471).

[9] კიმერიულ-სკვითების ლაშქრობების შესახებ იხ. (Tarhan, 2002: 598-611; Lang, 1997: 65-66; დიუმა, 1970; 5; Minns, 1970: 187-205; San, 2000: 1-24; Memiş, 1987: 1 vd.; Durmuş, 1993, s. 61 vd.; Orbelian, 1866: 93. Tellioğlu, 2017: 569-570; Tellioğlu, 2009: 8; Çay-Durmuş, 2002: 575-596; Bouzek, 2001: 33-44).

სკვითური ყორღანები მომთაბარე ტომების მიერ ახალი საცხოვრებლის ძიებისა და ცენტრალური კავკასიის რეგიონის სრულად დაპყრობის მცდელობის მტკიცებულებაა (Özgül-Ceylan, 2017: 46).

კავკასიის მეორე მნიშვნელოვანი სატრანზიტო წერტილი არის დარიალის კარიბჭე, რომელიც ასევე ცნობილია როგორც "კაპულუკარა" (Kapulukara) და "დერბენტის პირი" (Derbent Ağzı) იგი მდებარეობს დაღესტნის დასავლეთ საზღვარზე, ცენტრალური კავკასიონის ბოლოს. ის იძლევა კავკასიონიდან საქართველოში გავლის საშუალებას. გადაჭიმულია კავკასიონიდან თბილისამდე. ირგვლივ ძალიან ციცაბო და მაღალი კლდეებია. მას მე-19 საუკუნეში "საქართველოს სამხედრო გზასაც" უწოდებდნენ. გარდა სამხედრო მიზნებისა, რუსეთის ძალისხმევის შედეგად XVIII საუკუნის ბოლოს დაიწყო დარიალის კარიბჭის გამოყენება სატრანსპორტო მიზნებისთვის (Saydam, 1997: 15). დარიალის კარი, ერთ-ერთი უღელტეხილი კავკასიონის ჩრდილოეთსა და სამხრეთს შორის, (დიუმა, 1970: 2; მუსხელიშვილი, 1977: 197) ალანების სახელს ატარებს, რომლებიც მუდმივად იჭრებოდნენ სამხრეთით ჩრდილოეთ კავკასიის რეგიონიდან. ამის გამო მას არაბულად "ბაბიულ-ლან" (Bâbü'l-Lân), სპარსულად "დერ-ი ალან" (Der-i Alân) და სომხურ წყაროებში "დერუქ ალანები=ალანიის კარიბჭე" (Drunk Alanats=Alan Kapıları) ეწოდება (Tezcan, 2012: 281). კასპიის უღელტეხილი, რომელიც ზაქარია რიტორმა თავის ნაშრომში ბაზგუნის ქვეყანაზე საუბრისას ახსენა, არის არეული დარიალის კარში. სინამდვილეში იგი შესაძლებელია იყოს დერბენტის კარიბჭე ან სხვა მონაკვეთი (Hamilton etc., 1899: 328).

ადრეულ საუკუნეებში დარიალის კარი უზრუნველყოფდა როგორც საზღვარს, ასევე გარდამავალ გზას დასახლებულ და მომთაბარე ცხოვრებას შორის. დარიალის კარის სოციალური ფუნქციები საკმაოდ მრავალფეროვანია, როგორც შესაფერისი საცხოვრებელი ადგილების მოსაძებნად მოსახერხებელი გადასასვლელი, ისე თავდაცვითი თვალსაზრისით. ამ მხრივ აღსანიშნავია ყუბანის კულტურა, რომელიც აღმოჩენილი უღელტეხილის ორივე მხარეს და ძვ.წ. აღ. 1500-1000 წლით თარიღდება, რაც მიუთითებს ამ კულტურის სწრაფვაზე, გავრცელდეს უღელტეხილის ორივე მხარეს ნაყოფიერ ვაკეებზე. არქეოლოგიური მტკიცებულებები მოწმობს დარიალის ველზე მწყემსთა თემების არსებობას, რომლებიც ეწეოდნენ ნახევრად მომთაბარე ცხოვრების წესს და შეძლეს წარმატებით აეთვისებინათ სოფლის მეურნეობა, ისევე როგორც მეტალურგიული საქმიანობა. მიუხედავად იმისა, რომ ყაზბეგის მაღალმთიანი მხარეები უფრო შესაფერისია მეცხოველეობისთვის, უღელტეხილის ქვემო ვრცელი ზეგანი გამოიყენებოდა სოფლის მეურნეობისთვის. 1500-1000 ძვ.წ. აღ.-დან საცხენოსნო მომთაბარე კულტურა, (დაახლოებით ძვ.წ. 1200 წ.) რომელიც გავრცელდა შუა აზიის სტეპებიდან დასავლეთით, კიმერიელებმა შემოიტანეს კავკასიაში. ჩანს, რომ კიმერიელებმა, რომლებმაც წვლილი შეიტანეს კავკასიის ბრინჯაოს ხანის განვითარებაში, დარიალ-მამისონისა და დერბენტის კარიბჭის გადაკვეთით მიაღწიეს ყუბანის სტეპის მიდამოებს (Özgül-Ceylan, 2017: 35-36; Tarhan, 1976: 358).

კავკასიის კარიბჭეების ერთ-ერთი ყველაზე მნიშვნელოვანი მახასიათებელი, რომელიც დღემდე ნიშანდობლივია, არის მისი წვლილი კავკასიის კულტურულ ურთიერთობებში (თოფჩიშვილი, 2018: 233). ბუნებრივმა გარემომ და კლიმატმა უდიდესი გავლენა მოახდინა ენების გაჩენასა და განვითარებაზე. ამიტომ, კავკასიის რეგიონში, სადაც დღეს ბევრ სხვადასხვა ენაზე ლაპარაკობენ, დარიალ-დერბენდ-მამისონ-ავარის და ა.შ. კარიბჭეებმა დაამტკიცა, რომ ძალიან ეფექტურია როგორც ამ ენების შერწყმა/ინტეროპერაციისთვის, ასევე საკუთარი, განსაკუთრებული ტექსტურების შესანარჩუნებლად. მაშინ როცა მცირე ენობრივ ჯგუფებს, როგორიცაა ოსური, ხვდებიან გადასასვლელებით გარშემორტყმულ ციცაბო ადგილებში, ჭაობიან ადგილებში და ტყიან ადგილებში, დერბენტი, მახაჩკალა და ა.შ. ვაკე რაიონებში გვხვდება თურქულენოვანი

ჯგუფები, რომლებიც მიეკუთვნებიან უფრო დიდ ურალ-ალთაურ ენათა ოჯახს (ყარაჩაი-ბალყარულ-კუმუქური, ნოღა-ავარიული და სხვ.). მაგრამ ამ განცალკევებამ ასევე გამოიწვია პოზიტიური კულტურული ურთიერთქმედება კარიბჭეების მეშვეობით. გეოგრაფიული პირობების სირთულე, იგივე გეოგრაფიული ფაქტორების გავლენა და ვაჭრობა, რომელიც მხოლოდ გადასასვლელებით შეიძლება განვითარდეს, იყო მთავარი ფაქტორები, რომლებიც უზრუნველყოფდნენ ამ ურთიერთქმედებას. გადაკვეთების ეს თავისებურება განპირობებულია ლეზგიურ, ავარულ-ანდურ, ვაინახურ, დარგიკულ, კინალუგურ, ლაკურ, ცეზურ, ნახურ და ლაქურ ენებზე, რომლებზეც ლაპარაკობენ ჩეჩნეთში და ა.შ. მან უზრუნველყო იმ ენების არსებობის შენარჩუნება, რომლებმაც დღემდე შეინარჩუნეს ორიგინალობა. თუმცა, როგორც ჩრდილოეთ კავკასიაში, ისე სამხრეთ კავკასიაში თურქებისა და თურქულენოვანი ხალხების კონტაქტმა ზემოხსენებულ ენებთან გამოიწვია განსაკუთრებული კულტურის ჩამოყალიბება, რომელსაც ჩვენ ვუწოდებთ "კავკასიურ კულტურას". დღეს კავკასიის გეოგრაფიული მრავალფეროვნების გამო შეიძლება ლაპარაკი კავკასიელი ხალხების საერთო კულტურაზე, გარდა სომხებისა და ქართველებისა (Özgül-Ceylan, 2017: 47).[10]

ამ ვითარებას ცხადყოფს კავკასიაში ყორღანული და შუაზიური ტიპის სამარხების სიმრავლე. ენის მხრივ, სიტუაცია დიდად არ განსხვავდება. ინდოევროპული წარმოშობის ოსებისა და სომხების გარდა, დღეს რეგიონში არც თუ ისე ბევრია ინდოევროპულ ენაზე მოლაპარაკე ხალხი. დღეს ებრაული წარმოშობის ოსებისა და თათების გარდა, რომლებიც ცხოვრობენ დარიალის კარის ორივე მხარეს ხეობებში, არ არსებობს ინდოევროპულ ენაზე მოლაპარაკე ხალხები. ამასთან, ყარაჩაი-ბალყარელები, ყუმუხ-ნოღაელი თათრები, რომლებიც ცხოვრობენ დაღესტნის ჩრდილოეთიდან კასპიის ზღვის სანაპიროებამდე გადაჭიმულ მიწებზე, როგორც დერბენდში მცხოვრები აზერბაიჯანელი თურქები, თურქულად მოლაპარაკე საზოგადოებებია. თურქული ენის დიალექტებსა და კილოებს გამოხატავს კავკასიაში ზემოხსენებული ადრეული პერიოდის „თურქიზაციის" პროცესი. გარდა ამისა, ოღუზების გადმოსახლება თურქესტანიდან მე-9 და მე-10 საუკუნეების შემდეგ, ხოლო სელჩუკთა შემდგომმა დაპყრობებმა გამოიწვია ძალიან მოკლე დროში რეგიონის თურქიზაცია, ასევე ანატოლიის თურქიზაციის პროცესი (Özgül-Ceylan, 2017: 43-44).

უღელტეხილების მნიშვნელობის კიდევ ერთი ასპექტი, რომელიც გავლენას ახდენდა ისტორიული მოვლენების განვითარებაზე, იყო გადასასვლელებით ვაჭრობის უზრუნველყოფა. ძველი სავაჭრო ურთიერთობები, რომელიც სწრაფად ვითარდებოდა რეგიონში, ძვ.წ. I ათასწლეულიდან დაჩქარდა კიმერიელ-სკვით-ჰუნების მიგრაციით და სავაჭრო სფერო, განსაკუთრებით სოფლის მეურნეობის, მეცხოველეობისა და მეტალურგიის დარგში, გადასასვლელებით გავრცელდა რუსეთის სამხრეთით, ანატოლიის, სირია-პალესტინის მიმართულებით. IX-XI ს. პოლიტიკურმა და კომერციულმა აქტივობებმა, რომელიც უფრო თვალსაჩინო გახდა ოღუზებისა და სელჩუკების მიგრაციის შემდეგ, რომელიც განხორციელდა საუკუნეების მანძილზე და შემდგომ საუკუნეებში, კიდევ უფრო გაზარდა რეგიონის გეოპოლიტიკური და გეოსტრატეგიული მნიშვნელობა (Özgül-Ceylan, 2017: 47-48).[11] ხაზართა და არაბთა

[10] კავკასიაში მიგრაციამ თუ შემოჭრამ ასევე იმოქმედა რეგიონის ადგილობრივი მოსახლეობის ეთნოგენეტიკურ პროცესზე. ამ ვითარების შედეგია კავკასიაში სხვადასხვა ენაზე მოლაპარაკე ხალხების გაჩენა. იხ. (თოფჩიშვილი, 2007: 9). კავკასიაში თურქული დიალექტების ერთმანეთზე გავლენის შესახებ იხ. (Tavkul, 2010: 695-715).

[11] პროდუქცია, რომელსაც კავკასია ჩვეულებრივ ექსპორტზე ატარებდა, იყო სპილენძი და ბრინჯაო, საბრძოლო მასალები და ამ მაღაროებიდან დამზადებული საყოფაცხოვრებო ნივთები, პროდუქტები, როგორიცაა ოქრო, ვერცხლი, ტყავი, ბეწვი, ფისი, თევზი, მარცვლეული, ხილი, კანაფი, კანაფი და ხე-ტყე. იხ. (Canbek, 1978: 21-24).

ხალიფატს შორის სამხედრო-პოლიტიკური კონფლიქტების ეკონომიკური საფუძველი კავკასიის სავაჭრო გზები იყო. მათგან ერთ-ერთი ყველაზე მოსახერხებელი იყო დარიალის უღელტეხილზე გადასვლა, მაგრამ დერბენტის უღელტეხილზე გამავალი გზა უფრო მოსახერხებელი იყო. ამ მიზეზით აქ ყველაზე ინტენსიური ბრძოლები მიმდინარეობდა კასპიურ-არაბული ომების დროს. დერბენდზე კონტროლისთვის ბრძოლამ მნიშვნელოვანი სამხედრო რესურსები წაართვა როგორც ხაზართა ხაკანატს, ასევე არაბთა ხალიფატს (Годович, 2011: 348).[12]

იმის გამო, რომ კავკასია ევრაზიის შუაგულში მდებარეობს, იგი მრავალი ერის ბრძოლას მოესწრო. ერთ-ერთი მიზეზი, რის გამოც გვირაბები და მათი შემოგარენი მნიშვნელოვანია, არის მიწისქვეშა მაღაროები. მცირე კავკასიონსა და დიდ კავკასიონს შორის მთიანი რაიონები შეიცავს უამრავ მინერალურ საბადოებს. ეს რეგიონი, რომელიც მოიცავს 400-ზე მეტ მინერალის მარაგს, განსაკუთრებით მდიდარია სპილენძით, დარიშხანით, ანტიმონით და ოქროთი. ჩანს, რომ ადამიანებმა ამ მაღაროების განვითარება გვიანი ბრინჯაოს ხანიდან დაიწყეს. არქეო-მეტალურგიული კვლევები უფრო გავრცელებულია შუა კავკასიაში, სადაც კონცენტრირებულია უძველესი სამთო საქმიანობა. დიდ კავკასიაში, სამთო ტერიტორიებზე, სადაც არის უძველესი წიდის გროვა, სამხრეთ-აღმოსავლეთ სომხეთში, ზანგეზურში, დაღესტანსა და ჩეჩნეთში. ამ თვალსაზრისით კარიბჭეებმა (დარიალ-დერბენდ-მამისონმა) მნიშვნელოვანი როლი ითამაშა "ყუბანის სტეპის კულტურის", რომელიც მეტალურგიული თვალსაზრისით მაღალგანვითარებული მომთაბარე კულტურაა, რუსეთის სამხრეთით გადატანაში (Philip, 2012: 67-84).

მეზობელი ქვეყნების პოლიტიკურმა ცვლილებებმა, რომლებთანაც კავკასია ვაჭრობს ან აქვს პოლიტიკური კონტაქტები, ცვლილებები გამოიწვია კავკასიის პოლიტიკურ და ეკონომიკურ სტრუქტურაში. ამის შედეგად კავკასიის სავაჭრო გზებიც იცვლებოდა და სავაჭრო ურთიერთობები დროდადრო წყდებოდა. თუმცა, სამშვიდობო პერიოდების აღდგენის შემდეგ, ეს კომერციული ურთიერთობები ისევ კალაპოტს დაბრუნდა. და ასე აღდგა კავკასიის კომერციული ცხოვრება. შორეული ქვეყნებიდან კავკასიაში ჩასულ ვაჭრებს ისევ უწევდათ მნიშვნელოვანი უღელტეხილების გამოყენება, როგორიცაა დერბენტი და დარიალი. კავკასიის გეოგრაფიული სტრუქტურის გამო ტრანსპორტირება უზრუნველყოფილი იყო გადასასვლელებით (Bedirhan, 2000: 47-49). კავკასია, რომელიც ცენტრალური აზიის კარიბჭეა, ასევე უზრუნველყოფს ცენტრალური აზიის ბაზარს დასავლეთისკენ განხორციელებულ ვაჭრობაში. გარდა ამისა, ყურადღებას იპყრობს მიწისქვეშა რესურსების არსებობის მიზეზი (İlhan, 1998: 123).[13] რეგიონის ეკონომიკურმა შემოსავლებმა დროთა განმავლობაში მდიდარი ქალაქების ჩამოყალიბება გამოიწვია. დიდმა და განვითარებულმა ქალაქებმა, როგორიცაა თბილისი, დერბენტი, ერდებილი და არანი, ორივემ განავითარა კავკასია ეკონომიკურად და იქცა საკვანძო ქალაქებად, რომლებიც ქმნიდნენ სამხედრო თავდაცვის ხაზს (Kasım, 2009: 7; Curtis, 1911: 89). კავკასიის უღელტეხილებზე გაბატონება ორივე სახელმწიფოს პრიორიტეტი იყო, რადგან ის უზრუნველყოფდა გადასასვლელს ჩრდილოეთისა და სამხრეთის მიმართულებით (ავდალიანი, 2019: 75).

დასკვნა

[12] იმის გამო, რომ კავკასია ევრაზიის შუაგულში მდებარეობს, იგ მრავალი ერის ომს მოესწრო. იხ. (კვიციანი, 2012: 21; Açma ve Yenişen, 2013: 131-132; Hızal, 1961: 16; İlhan, 1999: 11; Tavkul, 2002: 13; Berkok, 1958: 4; Yanar, 2002: 20).

[13] კავკასიონის მთები მდიდარია რკინით, სპილენძით და ბაქოს ირგვლივ ასევე მდიდარია ნავთობით. იხ. (Öztürk, 2003: 3).

ყველა ისტორიულ ეპოქაში რელიეფის დამაკავშირებელი, გამაერთიანებელი, გამმიჯვნელი და გამყოფი ნიშნების მქონე კავკასიურმა გადასასვლელებმა დიდი გავლენა მოახდინა საზოგადოებების ისტორიულ თავგადასავალზე. ამ თვალსაზრისით, შეიძლება ითქვას, რომ ამ გადასასვლელებით ხდებოდა მიგრაციები, რამაც გამოიწვია ვაჭრობა, საზოგადოებათაშორისი კომუნიკაცია და კულტურული ურთიერთქმედება, პოლიტიკური მოვლენების განვითარება და კავკასიის ისტორიის ბედის შეცვლა. ამრიგად, კავკასია გახდა ხიდი აღმოსავლეთ-დასავლეთსა და ჩრდილოეთ-სამხრეთს შორის. კავკასიურმა გადასასვლელებმა, რომლებიც უზრუნველყოფდნენ პოლიტიკურ მიგრაციებს, ასევე მნიშვნელოვანი როლი ითამაშეს კულტურულ ურთიერთქმედებაზე საერთაშორისო კონტაქტების საშუალებით. გზების არსებობა, რომლებიც აერთიანებს და მრავალმხრივ აკავშირებს მსოფლიოს სხვადასხვა ნაწილს, ყოველთვის ინარჩუნებდა კავკასიის სატრანსპორტო კომუნიკაციას განვითარების პიკზე.

ძვ. წ. აღ. VII ს. ისტორიული პროცესი, რომელიც დაიწყო ტუნგის ალპთან (აფრასიაბთან), რომელიც ჩვენ მივიღეთ საკის მმართველად მე-19 საუკუნეში, წამოვიდა მდინარე იდილიდან და დერბენტის გავლით მოვიდა მცირე აზიაში, იქიდან კი ირანში ხორასანის გავლით ბეიკენტში ბუხარის მახლობლად, შემდეგ უღელტეხილებით. ჰუნებთან ერთად ისინი კავკასიის გადასასვლელების გამოყენებით აგრძელებდნენ რეგიონში გავრცელებას. გარდა ამისა, ხაზარები იცავდნენ თავიანთ მიწებს კავკასიის გადასასვლელებში არაბთა შემოსევისგან. ასევ ჩანს, რომ ყივჩაღები ამ უღელტეხილებით შემოვიდნენ საქართველოში და იქიდან აღმოსავლეთ შავ ზღვაში. ეს მდგომარეობა ოსმალეთის პერიოდში არ შეცვლილა. ოსმალები ასევე ცდილობდნენ რეგიონში გაბატონებას კავკასიის უღელტეხილების გაკონტროლებით და გავლენის სფეროს გავრცელებას დაღესტანამდე. შედეგად, კავკასიის გადასასვლელებს თურქეთის ისტორიაში განსაკუთრებული მნიშვნელობა აქვს თურქესტანიდან ანატოლიამდე გადაჭიმული გრძელი დერეფნის გავლის თვალსაზრისით.

ბიბლიოგრაფია/References

Açma, B.-Yenişen, K. (2013). Kafkasya'nın Ekonomik Potansiyeli ve Dönüşümü İçin Politika ve Stratejiler. *Yönetim ve Ekonomi.* C. 20, S. 2, Manisa. ss. 131-151.

Ахмедов, М. Н. (2015). "Дербент В Арабо-Хазарских Отношениях". *Дербент В Историческом Процессе Кавказа И России*, Махачкала 2015. с. 63-69.

Aliev, S. M. (1994). Derbend. *İslam Ansiklopedisi.* İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları. ss. 164-166.

Aliyev, S. M. (1994). Derbend Dağıstan'da Hazar Denizinin Kuzeybatı Sahilinde Tarihî Bir Şehir ve Liman. *İslam Ansiklopedisi.* C. 9. İstanbul: ss. 164-166.

ავდალიანი, ე. (2019). *საქართველო და აბრეშუმის სავაჭრო გზები (VI-XIII სს.).* თბ.: გამომცემლობა „მერიდიანი".

Aydın, M. (2005). *Üç Büyük Gücün Çatışma Alanı: Kafkaslar*. İstanbul.

Bedirhan, Y. (2000). *Selçuklular ve Kafkasya.* Konya: Çizgi Kitabevi Yayınevi.

Berkok, İ. (1958). *Tarihte Kafkasya.* İstanbul: İstanbul Matbaası.

Bi, M. (2007). *Kafkas Tarihi.* Cilt 1. İstanbul: Selenge Yayınları.

Bouzek, J. (2001). Cimmerians and Early Scythians: The Transition from Geometric to Orientalising Style in the Pontic Area. *North Pontic Archaeology: Recent Discoveries and Studies,* ed. G. R. Tsetskhladze, Leiden, pp. 33-44.

Canbek, A. (1978). *Kafkasya'nın Ticaret Tarihi, Eski Çağlardan XVII. Yüzyıla Kadar.* İstanbul: Kuzey Kafkasyalılar Kültür ve Yardım Derneği Yayını.

Ceylan, A. (2009). Kafkaslarda Erken Dönem Türk İzleri. *II. Uluslararası Kafkasya Tarih Sempozyumu.* Kars. ss. 109-111.

Companjen, F.-Maracz, L. K., etc. (2010). *Exploring the Caucasus in the 21st Century: Essays on Culture, History and Politics in a Dynamic Context.* Amsterdam: Pallas Publications.

Curtis, W. E. (1911). *Around The Black Sea,* New York: Hodder & Stoughton.

Çay, A.-Durmuş, İ. (2002). İskitler. *Türkler.* C. 1, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları. ss. 575-596.

ჩიქოვანი, ნ. (2006). *რელიგია და კულტურა სამხრეთ კავკასიაში.* თბ.

Değişen Dünya Düzeninde Kafkasya. 2005. nşr. O. Yeşilot. İstanbul.

Dostiyev, T. (2002). Kafkasya'da Hunlar. *Türkler,* C. 1, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları. ss. 1468-1471.

დიუმა, ა. (1970). *კავკასია,* ფრანგულიდან თარგმნა თ.ქიქოძისა. თბ.

Durmuş, İ. (1993). *İskitler (Sakalar),* Ankara.

Гаджиев, М. С. (2015). Дербент-Памятник Мировой Истории И Культуры. *Вестник Института ИАЭ.* № 1. с. 5–20.

Geçmişten Günümüze Dönüşen Orta Asya ve Kafkasya. (2006). nşr. Y. Demirağ-C. Karayeli, Ankara.

Grigoriantz, A. (1999). *Kafkasya Halkları Tarihi ve Etnografik Bir Sentez.* çev. Doğan Yurdakul, İstanbul: Yeni Binyıl Yayınları.

ხარაძე, კ. (2003). *საქართველოს ისტორიული გეოგრაფია.* თბ.

Herodotos. (1973). *Herodot Tarihi,* çev. Müntekim Ökmen. İstanbul: Remzi Kitabevi.

Hızal, A. H. (1961). *Kuzey Kafkasya,* Ankara: Orkun Yayınları.

İlhan, S. (1998). Kafkasya'nın Coğrafi Konumu, Jeopolitik, Jeoekonomik, Jeostratejik Özellikleri ve Bölge Üzerinde Güç ve Rekabet Mücadelesinin Geleceği, Kafkaslar, Orta Doğu ve Avrasya Perspektifinde Türkiye'nin Önemi Sempozyumu. İstanbul: *Harf Akademileri Komutanlığı.*

İlhan, S. (1999). *Kafkasya'nın Gelişen Jeopolitiği,* Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

Junge, J. (1939). *Saka-Studien; Der Feme Nbrdosten in Weltbild dr Antike.* Leipzig.

Kasım, K. (2009). *Soğuk Savaş Sonrası Kafkasya.* Ankara: Usak Yayınları.

Kılıç, S. (2015). Kafkasya'ya Dair (1916-1917) Osmanlı İstihbaratının Yayımladığı Bir Rapor. *Tarih Araştırmaları Dergisi.* C. 34, S. 58, Ankara. ss. 687-714.

Кудрявцев, Е. А. (2015). *Феодальный Город Северного Кавказа (Средневековый Дербент В VI–XIII ВВ.).* Ставрополь.

კვიციანი, ჯ. (2012). *კავკასია და კავკასიელები.* თბ.

Lang, D. M. *Gürcüler.* çev. Neşenur Domaniç. İstanbul: Ceylan Yayıncılık.

Марковин, В. И.- Мунчаев, Р. М. (2003). *Северный Кавказ.* Москва.

Memiş, E. (1987). *İskitlerin Tarihi.* Konya: Selçuk Üniversitesi Yayınları.

Mert, O. (2004). *Türkiye'nin Kafkasya Politikası ve Gürcistan.* İstanbul: *Q* Yayınları.

Minns, E. H. (1970). The Scythiens and Northern Nomads. *The Cambridge Ancient History,* editors J. B. Bury etc. Vol. 3, Cambride: pp. 187-205.

Mordtmann, A. D. (1870). Über die Keilinschriften zweiter Gattung': Z.eitsehrift der Deutsehen Morgenlandischen Gesellsehaft. XXIV. Leıpzıg: ss. 49-51.

მუსხელიშვილი, დ. (1977). *საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები I.* თბ.

Orta Asya ve Kafkasya'da Güç Politikası. (2009). nşr. M. T. Demirtepe. Ankara.

Özgül, O.-Ceylan, N. (2017). Eskiçağda Kafkasya Geçitleri (Daryal ve Derbent). *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi.* C. 4, S. 13, Aralık: ss. 24-62.

Öztürk, M. (2003). Kafkasya'nın Tarihi Coğrafyası ve Stratejik Önemi. *Sekizinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri.* Ankara: Genelkurmay Basımevi. ss. 1-20.

Philip, K. L. (2012). *The Making of Bronze Age Eurasia.* Cambridge World Archaeology Cambridge University Press Online. pp. 67-84.

Rice, T. T. (1957). *The Scythians (Ed, Glyn Daniel).* London.

San, O. (2000). Bazı Bulgular Işığında Anadolu'da Kimmer ve İskit Varlığı Üzerine Gözlemler. *Belleten,* C. 64, S. 239, Ankara: Türk Tarih Kurumu. ss. 1-24.

Sapmaz, A. (2007). *Rusya'nın Transkafkasya Politikası ve Türkiye'ye Etkileri.* Ankara: Ötüken Neşriyat.

Saray, M. (1988). *Kafkas Araştırmalarının Türkiye İçin Önemi.* Kafkas Araştırmaları I, İstanbul: Acar Yayınları.

Saydam, A. (1997). *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876).* Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Семенов, И. Г. (2011). *Образование Хазарского каганата и его военно политические отношения с Арабским халифатом во Второй половине VII-VIII веке.* Махачкала: Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук по специальности.

Stephannos Orbelian. (1866). *Histoire De La Siounie II.* nşr. M. Brosset. Saint Petersburg.

Sulimirski, T. (1954). *Scythian Antıquıtıes In Western Asia The Appearance Of The Scythians. Artibus Asiae.* Vol. 17, No. ¾. ss. 282-318.

Tarhan, M. T. (1976). Eskiçağda Kimmerler Problemi. *VIII. Türk Tarih Kongresi-I,* (11-15 Ekim. Ankara. ss. 355-369.

Tarhan, M. T, "Ön Asya Dünyasında İlk Türkler Kimmerler ve İskitler. *Türkler.* C. 1, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları. ss. 598-611

Tavkul, U. (2010). Kafkasya'da Türk Lehçelerinin Etkileşim Alanı. *I. Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri.* Ankara: Gazi Üniversitesi Türkiyat Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları. ss. 695-715.

Tavkul, U. (2002). *Etnik Çalışmaların Gölgesinde Kafkasya.* İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Tellioğlu, İ. (2017). Kafkasya'da Türk Varlığı'nın Başlangıcı Üzerine. *Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi.* Vol. 2. Kafkasya Özel Sayısı. ss. 558-575.

Tellioğlu, İ. (2015). Kimmer ve İskit Göçlerinin Doğu Anadolu Bölgesindeki Etkileri. A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi. C. 11, S. 27. ss. 237-245.

Tellioğlu, İ. (2015). Kolhis'te İlk Türkler. *Tarih Boyunca Karadeniz,* Trabzon: Serander Yayınları. ss. 83-93.

Tellioğlu, İ. (2009). *XI-XII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri,* Trabzon: Serander Yayınları.

Tezcan, M. (2012). *Klasik ve Orta Çağ Dönemlerinde Karadeniz ve Kafkasya,* Trabzon: Serander Yayınları.

The Syriac Chronicle Knows as that of Zachariah of Mitylene. (1899). Translated into English F. J. Hamilton etc. London: Methuen&Co.

თოფჩიშვილი, რ. (2018). *გეოგრაფიული გარემო და კავკასიელთა ეთნიკური კულტურა.* თბ.

თოფჩიშვილი, რ. (2007). *კავკასიის ხალხთა ეთნოგრაფია ეთნიკური ისტორია. ეთნიკური კულტურა.* თბ.

Tuallegov, A. A. (2018). Dar'yal- Voroto Alan. *Izvestiya Soigsi Istoriya, Etiologiya, Arkheologiya.* 27 (66).

Yanar, S. (2002). *Türk-Rus İlişkilerinde Gizli Güç Kafkasya.* İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayınları.